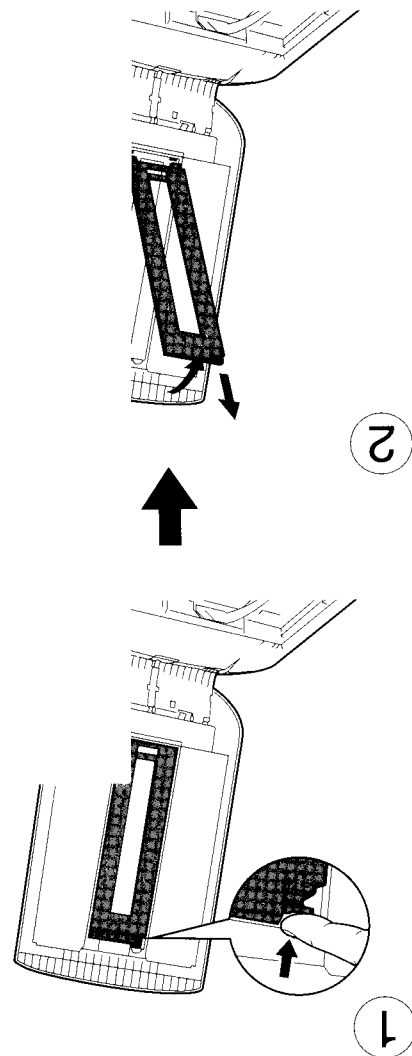
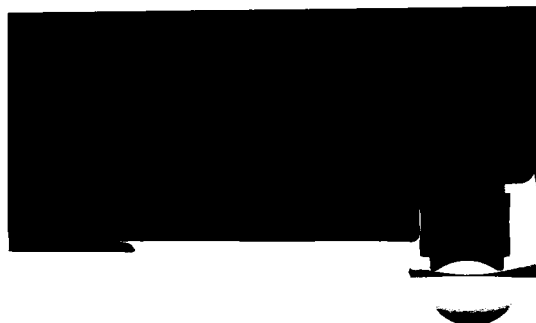

KEEL JA KIRJANDUS

1996

Separaat

"Me oleme keeleruumi asukad"

Juri Lotmani "Valitud artiklid kolmes köites"

JELENA POGOSJAN

Juri Lotman kavandas ja teostas oma "Valitud artiklid kolmes köites"¹ kokkuvõtva väljaandena. Kokkuvõtteteose kavandamise ja elluviimise vahele aga jäi viis aastat, kuhu mahtus raske haigus, mis võttis talt lugemis- ja kirjutamisvõime, ning abikaasa Zara Mintsu surm, kes oli olnud nii sõber kui kolleeg ning kõigi tema teoste asendamatu toimetaja ja korrektor.

Vahetult enne viimase köite ilmumist valminud järelsõnas kirjutab J. Lotman: "Lugejale esitatav kolmeköiteline teos on neljakümne aasta töö tulemus. Esimesed artiklid on avaldatud 1950. aastal, viimased, mis käesolevasse väljaandesse võetud, aastal 1990. [...] Vaadanud läbi neljakümne aasta jooksul kirjutatu, pole autor pidanud kohaseks seda muuta ega sisse tuua seisukohti ja materjale, mis on ilmunud pärast esmaavaldamist. Kuna kultuuriajalugu on ise samuti ajalugu, olles ühtaegu nii möödaniku kultuuri uurimine kui ka olevikukultuuri fakt, siis leidsin, et piisab artiklite ilmumisaja märkimisest."² Need sõnad iseloomustavad köitekolmikut kui teadlase vaadete evolutsiooni peegeldust, kes on oma teekonna juba lõpuni käinud ja läinud kultuuriajalukku. "Algus ja ots ning surm on lahutamatud võimalusest mõista elu tegelikust millenagi, millel on tähendus," on J. Lotman kirjutanud oma viimases raamatus "Kultuur ja plahvatus".³

Kummatigi väljaande ettevalmistamise käigus autori suhtumine sellesse muutus. Järelsõnas on paljugi seesugust, mis — J. Lotmani sageli korratud sõnutsi — "on nii ja ei ole ka".

"Valitud artiklite" ettevalmistamine algas 1988. aasta varasügisel, enne J. Lotmani sõitu Münchenisse, kus ta kavatses kuus kuud töötada raamatu "Vestlusi Vene kultuuriloost" kallal. 1987/88. õppeaastal luges ta erikursust, mille ideed pidid olema lähtepunktiks suurele üldistavale kultuurisemiootilisele tööle ning said hiljem "Kultuuri ja plahvatuse" kontseptsiooni aluseks. Peale selle töötas ta "Valgustusajastu kultuuri sümbolite ja embleemide sõnaraamatu" kontseptsiooni kallal (selle sõnaraamatu projekti oli Lotmani plaanide kohaselt kavas kaasata XVIII sajandi kultuuri asjatundjaid mitmelt maalt).

"Valitud artiklite" ettevalmistamine ei võinud tollal olla ega olnudki "teekonna lõpp". Vastupidi, neis pidi kehastuma autori kogu ideedesüsteem, esile toodama tema teaduspärandi ühtsus ning sõnastatama teaduse evolutsiooni uue etapi lähteteesid. Esialgse kavatsuse kohaselt pidi iga köide valgustama autori teadustegevuse üht aspekti, demonstreerides samal ajal teoreetiliste ja kultuuriajalooliste uurimuste metodoloogilist ühtsust. Iga köide pidi lõppema artikliga, mis visandanuks autori uurimisperspektiivid ühes või teises suunas.

Väljaande ettevalmistamise põhimõtteline küsimus oli artiklite valik. Kui J. Lotman kirjutab järelsõnas: "Osa artikleid jäi valimikust välja mahu-

¹ Ю. М. Лотман, Избранные статьи в трех томах. Т. I—III. Таллинн, 1992—1993.

² Ю. М. Лотман, Избранные статьи. Т. III, lk 439.

³ Ю. М. Лотман, Культура и взрыв. Москва, 1992, lk 250.

listel kaalutlustel"⁴, siis pust. Juba algselt jättis välja. Kõhklusi oli vanavõtte oponentsioonist Kiievi-ajastu teaduskesed märkmed" ja jättis hoolikult välja III köites. Ühest küljest oli nende valimike listel proportsioonide arvu suhtes, kui keegi ei vaadelnud autorite arusaama artiklikogust te

Tingimusteta jäid välja XVIII sajandi ja XIX sajandi algul kirjutatud teaduslikud teosed (näiteks "Kirjanduse uurimused") ja jättis välja "A. N. Radištševi "Turgenevile" (nõnda oli kirjutatud, ehkki Lotman oma raamatus "Suurelõppu" autor "Suurelõppu" artiklid Radištševist

Mõned artiklid töötas välja "Matvei Aleksandrovitš I. nategelane", tuues sisse oluliselt muutsid.

Esialgse kavatsuse kohaselt "Semiootika", "Kirjanduse ajalugu" jagunenudksid artiklid teaduse ja kirjanduse vahelgi sees järginuks mõtte ja teaduse vahel olnuks viited publitsistlikust teadusest puuduvadki esimese raamatu "Semiootika" viited ilmumisajale mandasse.

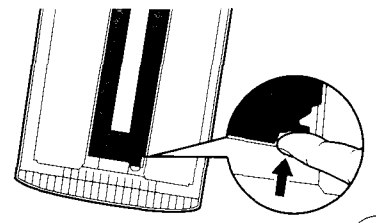
Näeme siis, et esialgse kavatsuse kohaselt aegu täielikult ellu viidi ja teaduse vahel olnuks viited publitsistlikust teadusest puuduvadki esimese raamatu "Semiootika" viited ilmumisajale mandasse.

Ilmselt ei tinginud mitte ainult teaduse vahel olnuks viited publitsistlikust teadusest puuduvadki esimese raamatu "Semiootika" viited ilmumisajale mandasse.

Nii järgib kirjandusajaloo kirjanik Radištševile ja Tolstole kirjutatud artikliga "Peterburi ajaloo" selle köite tõlgendamiseks teadustee vältel uurija tähtsust ja piiritlemist.

Kirjandusajaloo spetsialist kirjanik teatavat "lähtepunkti" vene kirjanduse ajaloo e

⁴ Ю. М. Лотман, Избра

listel kaalutlustel”⁴, siis on see tagasivaade väljaandele kolmanda köite lõpust. Juba algselt jättis Lotman mitu teada-tuntud artiklit kui ”vananenud” välja. Kõhklusi oli vanavene kultuuri alaste artiklitega ””Au” ja ”kuulsuse” opositsioonist Kiievi-ajastu tekstides” ning ”Veel kord ”au” ja ”kuulsuse” mõistetest Kiievi-ajastu tekstides”. Lotman paigutas need esmalt ossa ”Väikesed märkmed” ja jättis siis hoopis välja, lõpuks paigutati need täiesti juhuslikku kohta III köitesse Tolstoid ja Tjuttševit käsitlevate artiklite vahele. Ühest küljest oli nende viimasesse köitesse panemine tingitud köidete mahuliste proportsioonide arvestamisest, teisest küljest aga näitab see, et tol hetkel ei vaadeldud autor enam iga köidet kontseptuaalselt ühtsena ning tema arusaam artiklikogust tervikuna oli muutunud.

Tingimusteta jäid välja artiklid ””Lugu Igori sõjaretkest” ning XVIII sajandi ja XIX sajandi alguse kirjandustraditsioon” (artikkel võeti koos vanavene kirjanduse suurimate spetsialistide töödega krestomaatiasse ”Vanavene kirjandus uurimustes”) ja Lotmani üks enim tsiteeritud töid XVIII sajandi kohta ”A. N. Radištševi ”mõttekaaslane” A. M. Kutuzov ja tema kirjad I. P. Turgenevile” (nõnda oli kogu vabamüürluse temaatika kogumikust välja jäädud, ehkki Lotman oma erikursustes seda sageli puudutas ja oli artikli ”Vabamüürlus” autor ”Suures nõukogude entsüklopeedias”). Kõrvale jäid ka mitmed artiklid Radištševist, Karamzinist jm.

Mõned artiklid töötas J. Lotman ümber. Põhjalikult tegi ta ringi artikli ”Matvei Aleksandrovič Dmitrijev-Mamonov — luuletaja, publitsist, ühiskonnategelane”, tuues sisse uusi arvhiivimaterjale, mis töö ülesehitust ja ideed oluliselt muutsid.

Esialgse kavatsuse kohaselt pidi väljaanne koosnema kolmest köitest: ”Semiootika”, ”Kirjanduslugu” ning ”Kultuuriteooria ja -ajalugu”. Igas köites jagunenuksid artiklid temaatilistesse rubriikidesse ja nende järjestus rubriigi sees järginuks mõtte arengu loogikat. Kogumiku säärase ülesehituse puhul oluaks viited publitseerimisajale täiesti üleaarused. Esialgse kava kohaselt puuduvadki esimeses köites ”Artikleid semiootikast ja kultuuritüpoloogiast” viited ilmumisajale. Need ilmuvad teise köitesse ja jäävad alles ka kolmandasse.

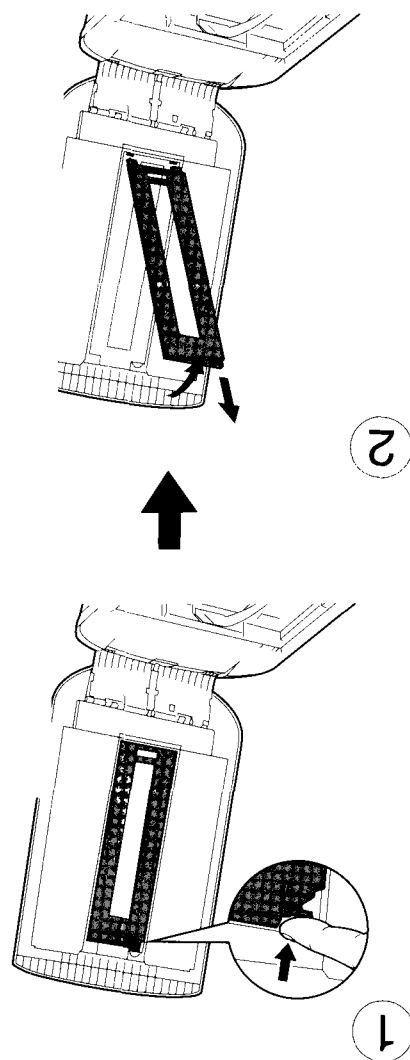
Näeme siis, et esialgselt kavandatud põhimõtted, mis esimeses köites peaaegu täielikult ellu viidi (kaasa arvatud mõte panna igasse köitesse seks puhuks kirjutatud üldistav artikkel), muutusid põhjalikult teises ja kolmandas köites.

Ilmselt ei tinginud neid muudatusi ainuüksi autori isiklik käekäik. Asi on selles, et kui teoreetilist laadi töid ühendab praktiliselt ainult autori maailmavaateline hoiak, artiklite lihtviisiline valik ja köitele ”tsementeeriva” kokkuvõtte lisamine aga muudab kogu köite ideoloogiliselt ühtseks narratiiviks, siis sedamaid, kui tegu on kultuuriajaloolise materjaliga, muutub ülesanne paljuski.

Nii järgib kirjandusajalugu eeskätt kronoloogilisi rütme, siin järgneb Puškin Radištševile ja Tolstoi Gogolile. Näiteks see, et Lotman alustab teist köidet artikliga ”Peterburi sümbolika ja linnasemiootika probleemid”, annab selle köite tõlgendamiseks mitu võimalust. Ühest küljest võib siin näha kogu teadustee vältel uurija tähelepanu keskmes püsinud ühe vene kultuuriperioodi piiritlemist.

Kirjandusajaloo spetsiifika iseenesest peab erakordselt tähtsaks mis tahes kirjanduse teatavat ”lähtepunkti”, ”algust”. Esialgse kavatsuse kohaselt pidi vene kirjanduse ajaloo alaste artiklite köite avama artikkel ”Peetri-järgse

⁴Ю. М. Лотман. Избранные статьи, т. III, lk 440.

ajastu vene kirjandus ja kristlik traditsioon". See algab sõnadega: "Peetri-järgse ajastuna mõistame vene kultuuri perioodi alates Peeter Suure reformidest kuni Puškini surmani. See periood läks ajalukku kui keskaja traditsioonist lahtikiskumise ja uue kultuuri loomise aeg..."⁵ Artikkel tervikuna käsitleb aga hoopis noid "ajastu konstruktiivseid ideid", mis osutasid eelnenud kultuuritraditsiooni poole. Artikkel ei rõhuta piiri vanavene ja XVIII sajandi kultuuri vahel, vaid vastupidi, hāgustab seda. Samas oli plaanis kõitesse võtta kirjandusajaloolisi artikleid eri ajastute kohta alates Peetrist kuni Bunini ja Pasternakini. Sel kombel polnud kõite kronoloogilistel rajadel enam suurt tähtsust, selle tervikkuse all peeti silmas meetodit, kirjandusloolisele materjalile lähenemise ühtsust. Sellisena aga ei sobinud kõide trükiks, kuna ületas mahuliselt tublisti nii esimest kõidet kui ka ülepea kõiki kirjastusnorme. Esimesed kärped olid puhttehnilise iseloomuga: XX sajandi kirjandust käsitlevad artiklid tõsteti III kõitesse.

Trükis ilmunud variandis on kõide saanud mõnevõrra teistsuguse ilme. See algab Peetri ajastuga ja lõpeb Puškiniga. Artikkel "Peetri-järgse ajastu vene kirjandus ja kristlik traditsioon" on välja jäetud ja kõite algusse on paigutatud "Peterburi sümboolika ja linnasemiootika probleemid". Sellisena on teise kõite algus saanud hoopis teistsuguse mõtte — Peetri ajastu eristatakse eelnenud perioodist sootuks energilisemalt ning aktualiseerub kultuuri ja riikluse vahekorra teema kui nimetatud ajastu vene kirjanduse evolutsiooni tegur. Umbes selsamal ajal, kui teises kõites neid muudatusi tehti, kirjutas Lotman oma veel avaldamata töös "Embleemi ja sümboli vahel": "XVIII sajandil on vene kultuuris eriline, täiesti ainulaadne koht. See oli eelkõige eksperimentaalne sajand, ühe hiiglasliku ja olemuselt kunstliku katse sajand, mis päädis aga Puškini ja Gogoli ajastuga. [...] Selle vaatepunkti järgi asub Peeter osavalt ümberistutatud võõrapärase kultuuri lähtepunktis, Puškin aga tähistab selle muutumist orgaaniliseks rahvuslikuks nähtuseks. [...] Rääkides XVIII sajandi kultuurist ja tõmmates piiri Peetri ja Puškini vahele, kehtestame juba sellesamaga kultuuri ja riikluse ühtsuse presumptsiooni. [...] Samas on selline vaatekoht karjuvas vastuolus kirjanduse ja kultuuri hämmastava tõusuga XIX sajandi Venemaal ja riigi alustugede samaaegse mitte vähem hämmastava degradeerumise ja lagunemisega. XVIII sajandi arenguga ettevalmistatud kultuuri ja riikluse vaheline lõhe muutus järgmisel aastajal vastanduseks ja vaenuks."⁶

Esialgne plaan esitada teises kõites kirjandusajaloolised artiklid ja lõpetada kõide programmilise kokkuvõttega pörkas niisiis kokku puht kirjastamisraskustega ning sai raamatu trükiks ettevalmistamise käigus uue, kontseptuaalselt hoopis teravama mõtte. Kirjutamata jäänud kokkuvõtte aga jättis lugejale ja uurijale kõige avaramad võimalused oletusteks ning kontseptsoonideks.

Kolmas kõide pidi esialgu sisaldama ühelt poolt "teisi kunste" — maalikunsti, arhitektuuri, filmikunsti — käsitlevaid artikleid ja teiselt poolt artikleid kultuuriteooria kohta. Kõide pidi näitama selle metodoloogia ühtsust, mille põhialused olid paika pandud esimeses kõites ja mille rakendamist kirjandusajaloo peal demonstreeriti teises kõites, ning ühtlasi püstitama kultuuri kui tervikliku mehhanismi kirjeldamise probleemi. Peale selle kavatseti kõitesse lisada kaks ülesehituse üldisest loogikast justnagu väljapoole jäävat rubriiki: "Kaasautorluses kirjutatud artiklid" ja "Väikesed märkmed".

⁵ Ю. М. Лотман. Избранные статьи, т. III, lk 127.

⁶ Ю. М. Лотман. Между эмблемой и символом. Ilmumisel kogumikus "Лотмановский сборник". Москва.

Rubriik "Kaasautorluses kirjutatud artiklid" juba esimese kõite etteotsa, kus on loetletatud Uspenski ja A. Pjatigorski artikleid.

"Väikestel märkmetel" nimetas neid naljaga peenelt, kuna need "kõige magusamad" vormid, millesse sai rüütada tükilistest välja jäänud mõtlemise vorme.

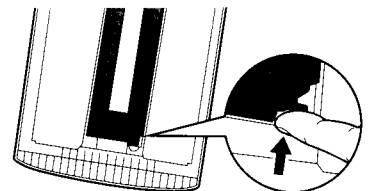
Võib-olla ei ole juhuslik, et Peetri kirjuri kirjutas oma pärimisloolise kontseptiooni ja haardelisel materjalil aastate lõpus ilmutatud lipitud-lapitud raamatust üsna kummaline raamat, mis koosneb eraldi tükid, kolm sobiks kõige paremini sarnastele: "Pisiasju minu matatus leidub seesugune "Kultuur ja plahvatus", see tema teadusliku mõtte" — Lenski saatus — illustreerivast näitest te

Metodoloogilisest vaadeldavast kontseptioonina on aksioom, et kõik kultuurilised määratlused selle siduvad "Jur[i]Mihh[ailovitš]i saadusest" (loost) väljendab teatavat eriti loengutel: ka kõige avaramad võimalused on üksikfakt.

Naaskem kolmanda kõite järjekindla teadusliku kontseptioonilise ülesehitusele, mis omamoodi eklektilise ehk ajaloosid artikleid, viimastest artikleid" üle jäänud rubriigid "Teiste kunstiteooria" ja kõige viimaks artikleid, mis pidid autorites ei peegeldunud, ja sel

Praegu on see väljaantud (autori enese koostatud ja avaldatud) gu. See esindab Lotmani ühtlasi tema hinnangut

⁷ Dmitrijev-Vennapojaks sejärgulist kirjameest Mihhail Ivanovitš Dmitrijev (1760—1810) me Dmitrijev-Luuletaja (Дмитриев-Луuletaja) (Дмитриев-Луuletaja) "илмусид 1854. а.

Rubriik "Kaasautorluses kirjutatud artiklid" hakkas pisitasa "lagunema" juba esimese köite ettevalmistamise ajal, mil sellesse arvati ainult koos B. Uspenski ja A. Pjatigorskiga kirjutatud artiklid.

"Väikestel märkmetel" on J. Lotmani teaduspärandis eriline koht. Autor nimetas neid naljaga pooleks "jäänusteks sakste laualt", lisades, et need on need "kõige magusamad". Tundub aga, et "Väikesed märkmed" ei ole pelgalt vorm, millesse sai rüütada möödaminnes tekkinud mõtteid või "suurtest" artiklitest välja jäänud materjale. Need on pigem üks J. Lotmani teadusliku mõtlemise vorme.

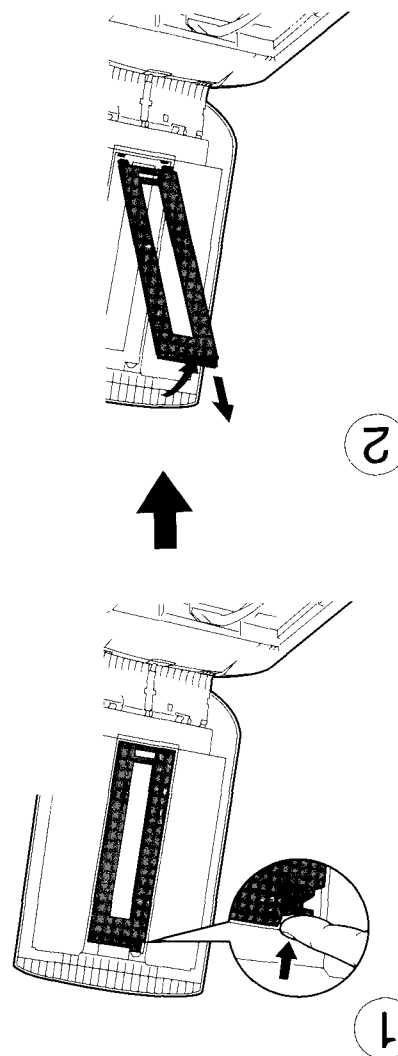
Võib-olla ei ole juhuslik, et nimelt "väikesed märkmed" on žanr, milles uurija kirjutas oma päris viimased tööd. See on tihti vorm, milles idaneb teadusliku kontseptsiooni esimene alge, mis nõuab hilisemat kontrollimist laiahaardelisel materjalil ja keskendumat teaduslikku mõtestamist. 1993. aasta septembri lõpus iseloomustas J. Lotman neid nii: "Kirjutan tükke ühe lipitud-lapitud raamatu tarvis; kui midagi valmis õnnestub saada, tuleb sellest üsna kummaline raamat: umbes mitmevärvilise lapiteki moodi — väikesed eraldi tükid, kolm kuni kümme-kaksteist masinakirjalehte, pealkirjaks sobiks kõige paremini seesama, mis Dmitrijev-Vennapoeg pani oma mälestustele: "Pisiasju minu mäalusalvest".⁷ Lotmani igas suuremas töös, igas raamatus leidub seesugune võtme- või lähtenäide, tsitaat. Viimases raamatus "Kultuur ja plahvatus", mida Lotman kirjutas juba väga haigena, avaldus see tema teadusliku mõtlemise eripära nõnda, et terve raamatu "võtmenäide" — Lenski saatus — kordub peatükist peatükki, muutudes kontseptsiooni illustreerivast näitest tervikkontseptsiooni esindajaks, sümboliks.

Metodoloogilisest vaatepunktist on selline mõtlemisvorm rangelt teadusliku konstruktsioonina võimalik ainult juhul, kui mõtteleenduse eelduseks on aksioom, et kõik kultuurikontinuumi struktuurid on isomorfsed, kui me määratleme selle sidusana. Üliõpilaste hulgas populaarne mõiste "Jur[i]Mihh[ailovitš]i sajatuhandik" (s.t üks professori sajast tuhandest loost) väljendab teatavas mõttes väga täpselt Lotmani tavalist mõttekulgu, eriti loengutel: ka kõige globaalsema kultuurikontseptsiooni tõukepunktiks on üksikfakt.

Naaskem kolmanda köite juurde. Valimiku algse kavandi muutudes (esimese köite järjekindla teoreetilise struktuuri ideest teise köite selge kompositsioonilise ülesehituseni ja sisulise avatuse ideeni) vormus kolmas köide omamoodi eklektilise ehitisena. Siia mahtusid "Puškini-järgsed" kirjandusajaloolised artiklid, viimastele lisandusid rubriigist "Kaasautorluses kirjutatud artiklid" üle jäänud tööd, "tükke" kolmanda köite esialgsest kavandist: rubriigid "Teiste kunstialade teooria ja semiootika" ning "Kultuurimehhanism" ja kõige viimaks väikesed märkmed. Niisiis olid siia kokku kogutud artiklid, mis pidid autori teadusteid täiendama sellega, mis esimestes köidetes ei peegeldunud, ja sel kombel teekonna kokku võtma.

Praegu on see väljaanne J. Lotmani kõige mahukam ja autoriteetsem (autori enese koostatud ja tema vahetel osavõtul ette valmistatud) teoste kogu. See esindab Lotmani teaduslike otsingute põhisuundi ning peegeldab ühtlasi tema hinnangu oma teadusteele.

⁷ Dmitrijev-Vennapojaks (Дмитриев-племянник) on vene kirjandusloos nimetatud teisejärgulist kirjameest Mihhail Aleksandrovitš Dmitrijevi (1796 — 1866). Tema onu Ivan Ivanovitš Dmitrijev (1760—1837) oli oma aja tuntud luuletaja, kes seetõttu pälvis hüüdnime Dmitrijev-Luuletaja (Дмитриев-поэт). M. Dmitrijevi mälestused "Мелочи из запасов моей памяти" ilmusid 1854. a.

Peatugem selle mudeli mõningatel põhiteesidel, nagu need kõlasid juba mainitud erikursuses "Sissejuhatas kultuurisemiootikasse". Erikursus tõi ühest küljest välja põhilised teoreetilised ideed, mida Lotman oli väljendanud 1970.—1980-ndatel aastatel, ja oli omamoodi mudeliks, mille põhjal hiljem koostati "Valitud artiklite" esimene köide. "Kuni 1960-ndate aastate lõpuni tundsid lingvistika ja semiootika huvi keelte, mitte tekstide vastu," kõneles Lotman sissejuhataval loengul. Teksti probleemi asetumine tähelepanu keskmesse paneb uurija fakti ette, et "tegelikus teates toimub alati informatsiooni kadu" ning sunnib ühtlasi küsima: "Kas see on halb?"

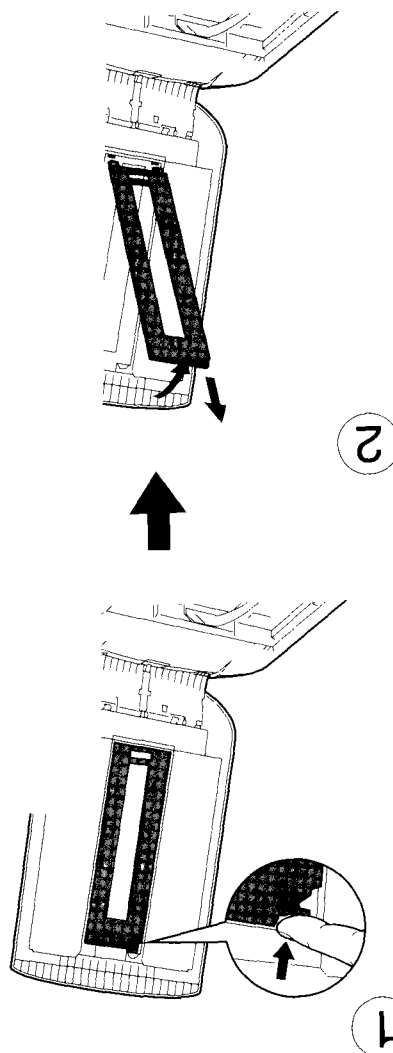
"Ideaalised kommunikatsioonitingimused muudavad kommunikatsiooni tarbetuks," vastab sellele küsimusele Lotman. Täiesti adekvaatseks mõistmiseks ei piisa, kui dialoogi mõlemad osalised kasutavad absoluutselt identset keelt, vaid neil peab olema täiesti identne kultuurikogemus, nad peavad olema samased. Kuid sel juhul pole neil millestki rääkida. Lotmani arvates on teate moonutus suhtlemisprotsessis suhtlemise vältimatu tingimus ning kommunikatiivsete süsteemide funktsioon on "koostada uus teade": "müra" "kommunikatsioonikanalis" mitte ei hävita kommunikatsiooni, vaid on selle täisväärtuslikkuse hädavajalik tingimus.

Uute tähenduste genereerimist saab vaadelda kunstilise teksti näite vartal, kus lugeja tajub iga elementi alati kavatsuslikuna. Selles olukorras muutub mis tahes juhuslik fakt tähenduslikuks ning selle ja teiste tekstielementide seose tajumise protsessis toimuv otsing ongi tähenduse genereerimise protsess.

Nõnda on kultuuri dünaamika selles süsteemis otseseoses protsessidega, milles on eriline koht juhuslikel teguritel. Juhul, kui süsteem on ebapüsiva tasakaalu seisundis (Lotman nimetab neid seisundeid Ilya Prigogine'i terminoloogia järgi bifurkatsioonipunktideks), võib mis tahes juhuslik mõju põhjustada arengusuuna ootamatu muutumise. Niisugusel juhul pole võimalik ennustada, mis suunas toimub edasine evolutsioon: see protsess on "sama juhuslik nagu kulli-kirja viskamine"¹⁴ ja pöördumatu. Kultuuriprotsessides on selliseks juhuslikuks teguriks esmajoones individuaalne käitumine, individuaalne loomine — kõik, mis eeldab individuaalset valikut.

Üksikasjalikult on J. Lotman plahvatuslike protsesside mehhanisme ajaloos käsitlenud artiklis "Klio teelahkmed". "Ajaloos kulgemises," kirjutab ta, "võib eristada kaht liiki protsesse (mõistagi on nende eristamine tinglik, kuna reaalses elus nad põimuvad ja sulanduvad teineteisesse). Ühed toimuvad spontaansete seaduste järgi ja on loomult ebaisikulised, inimesed osalevad neis, kuid faktiliselt pole neil valikut. Nii osaleb üks või teine inimene keele arengus või majandussuhete ajaloos, aga ta ei loo olukordi ning käitumisviisi valik ei olene temast. Teised protsessid toimuvad läbi inimeste teadvuse ja teadvuse abil. Siin on inimesel võimalus käitumist valida ja ta suhestab alati oma tegusid kujutlusega eesmärgist ja tagajärgedest. Mõlemal ajaloolisel kulgemise liigil on prognoositavuse probleemiga erinev suhe."¹⁵

Töös "Juhutegurite osast kultuuriajaloos" on sama mudelit kasutatud kirjanduse evolutsiooni seletamiseks. "Keele mudel," kirjutab Lotman, "on loogiliselt kätketud veel jutustamata tekstidesse, mida võib-olla kunagi ei jutustatagi. Et mingi tekst välja öeldaks, selleks on vaja, et ilmuks keele struktuuri seisukohast täiesti juhuslik kõneleja, tekiks mingi lühiajaline keeleväline situatsioon ja satuksid kokku veel mitmed täiesti juhuslikud tingimu-

¹⁴ Ю. М. Л о т м а н. Избранные статьи, т. I, lk 469. (Tsitaat kuulub tegelikult Ilya Prigogine'ile ja Isabelle Stengersile, kelle eelpool mainitud teost Lotman osundab.)

¹⁵ Ю. М. Л о т м а н. Избранные статьи, т. I, lk 467.

Mõistagi ei määranud ülalmainitud faktid raamatu stiili ja suunitlust. Pigem võimaldas teose varjatud seesmine mõte sellel täita kultuuriteoreetilise raamatule algselt täiesti võõrast osa.

Mille poolest erineb siis selle raamatu kontseptsioon mudelist, mis oli välja arendatud erikursuses, "Valitud artiklite" esimeses köites ning raamatus "Universe of the Mind"¹⁸?

Esiteks, plahvatuse mudel on muutunud universaalsemaks. Seda on laiendatud sfääridele, mida ei esinda sõnalised ega kujutavad tekstid: "teksti" mõiste, mida Lotman on alati tõlgendanud üsna laialt, on siin maksimaalselt avardatud.

Ühelt poolt käsitleb raamat antropogeneesi küsimusi. Lotman vaatleb traditsioonilist semiootilist problemaatikat, käitumise märgiliste vormide kirjeldamist nii zoosemiootika andmete perspektiivis kui ka tinglikult konstrueeritud ürginimese mittemärgilise käitumise, "karjakäitumise" foonil. Inimese individuaalne käitumine vastandatakse füsioloogilistel ja sesoonsetel rütmidel põhinevale käitumisele: "Tuleme põhiküsimuse juurde: suletud, s.o korrapäraselt korduva liikumise ja lineaarselt suunatud liikumise konflikti juurde. Loomariigis puutume kokku liikumisega suletud ringis — kalendaarsed, ealised ja muud muutused alluvad selles maailmas korduvusseadustele. [...] Tsükliline korduvus on bioloogilise eksistentsi seadus, sellele allub loomariik ja inimene kui selle osa. Kuid inimene ei asu tervenisti selles maailmas."¹⁹ Inimese käitumist võib esmajärjekorras määratleda kui ettearvamatut, mis uurija arvates tagabki talle ellujäämisvõime. "Inimese vaatepunktist," kirjutab Lotman, "tundub loom rumal, looma vaatepunktist inimene autu (ei allu reeglitele)."²⁰

Sellest vaatepunktist on inimühiskonnas kõige produktiivsemaks ja novaatorlikumaks "piiripealsed" käitumisvormid. Nende hulka arvab uurija "hullumeelse käitumise", "mille kandjal on lisavabadus keeldusid rikkuda", ja ta tohib teha asju, mis on "normaalse inimese" jaoks keelatud — see on "individuaalse käitumise ekstsess" ja asub "väljaspool ettearvatavuse piire"²¹. "Normi" ja "ettearvatavuse" piiridest väljapoole jäävateks vormideks peab uurija ka selliseid püsivaid mudeleid nagu vaga hullukese, keigari ja põikpea käitumist, s.o igasugust käitumist, mis on "mis tahes keeldudest üleastumise teadlik eksperiment"²².

Teisest küljest kaasatakse semiootilisele analüüsile kättesaadavate objektide ringi sellised "tekstid" nagu unenägu, millel on Lotmani kontseptsioonis erilist liiki teksti staatus: see on märgiline adekvaat inimese psühholoogilisele reaktsioonile välisilma suhtes. "Võib arvata," kirjutab uurija, "et psüühilises seisundis, kus mõtted ja teod olid lahutamatud, moodustasid unenägemused sfääri, milles nende eristamine ja iseseisev, isoleeritud läbielamine oli võimatu."²³ Unenäo mõistmine eri liiki tekstina lubab uurijal rääkida "unenäo kultuurist", mis on nüüdisaja inimesel paljuski kaotsi läinud — kultuurist, kus oli olemas nii unenägede juhtimise tehnika kui ka seda tüüpi tekstide sidusa ümberjutustamise ja interpreteerimise võtete süsteem.

"Me oleme keeleruumi asukad," kirjutab Lotman. "Ka kõige suuremate tinglike abstraktsioonide kaudu ei suuda me välja murda sellest ruumist, mis lihtsalt on meid endasse vangistanud, mille osa me oleme ning mis sa-

¹⁸ Y. L o t m a n, Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture. London—New York, 1990.

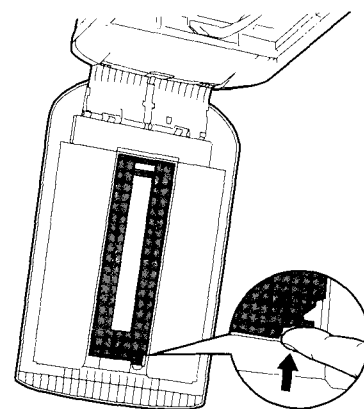
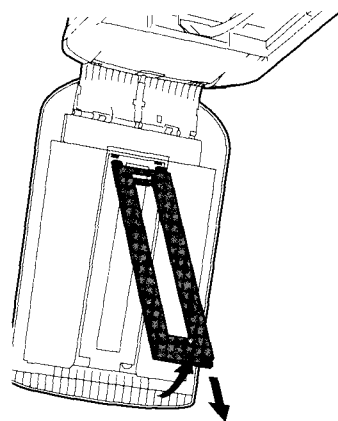
¹⁹ Ю. М. Л о т м а н, Культура и взрыв. lk 47—49.

²⁰ Ю. М. Л о т м а н, Культура и взрыв. lk 50.

²¹ Ю. М. Л о т м а н, Культура и взрыв. lk 65, 77.

²² Ю. М. Л о т м а н, Культура и взрыв. lk 130.

²³ Ю. М. Л о т м а н, Культура и взрыв. lk 220.

mas on osa meist.”²⁴ Iga mõeldav kirjelduse objekt on sellest vaatepunktist lähtudes semiootilise kirjelduse objekt. Füsioloogiline ja psühholoogiline reaalsus on inimesele antud tekstina.

Selline "semiootiline ekspansioon" muudab raamatu "Kultuur ja plahvatus" organiseeriva mõttearenduse staatust. Raamatu kompositsiooni omapäraseks "bifurkatsioonipunktiks" on peatükk "Perspektiivid". Lugeja ootust, kellele autor on peatükist peatükki demonstreerinud "plahvatus" mudeli kasutamise eri võimalusi kõige erisugusemate kultuuriprotsesside kirjeldamisel, on petetud. Enam ei ole juttu mudeli kasutamise, vaid nüüdisajaloo kulgemise perspektiividest. "Õeldu puudutab vahetult sündmusi, mis toimuvad praegu endise Nõukogude Liidu territooriumil," kirjutab J. Lotman.²⁵

Kõrvutades kaht, Vene ja Lääne-Euroopa arengumudelit, iseloomustab Lotman neid kui binaarset ja ternaarset. Kummaski mudelis on plahvatuslike ja evolutsiooniliste protsesside tähtsus erinev: "Ternaarsetes struktuurides ei haara ka kõige võimsamad ja sügavamad plahvatused sotsiaalsete kihtide kogu keerukat rikkust. Keskne struktuur võib üle elada nii võimsa ja katastroofilise plahvatusena, et selle kõmin kajab vastu loomulikult terves kultuurikihis. Ja ikkagi, ternaarse struktuuri tingimustes on kaasaegsete ja nende kannul ajaloolaste kinnitused kogu vana süsteemi ülesehituse täielikust hävingust enesepettuse ja taktikaliste loosungite segu."²⁶ Binaarsetes struktuurides, erinevalt niisugusest arengutüübist, "vapustab plahvatus põhjani kogu elukorraldust"²⁷.

Sellest seisukohast lähtudes näeb Lotman ajaloolise arengu "perspektiive" vene kultuuri süvastruktuuride muutumises: "Meie silme all toimuv põhjalik muutus Ida- ja Lääne-Euroopa suhetes loob võib-olla võimaluse üle minna üleeuroopalikule ternaarsele süsteemile ja loobuda ideaalist lammutada "vana maailm maatasa ja alles siis" ehitada selle varemetele uus. Selle võimaluse möödalaskmine oleks ajalooline katastroof."²⁸

Niiviisi on publitsistlik ja filosoofiline liin, mis erikursuses "Sissejuhatus kultuurisemiootikasse" olid see miski, mis nähtamatuna tekib ruumis lektori ja üliõpilaste vahel, kokku sulanud ja saanud raamatu täieõiguslikuks teemaks, vormunud iseseisvaks kontseptsiooniks.

"Valitud artiklite" kõige viimaste tööde ja selle raamatu vahelt kulgeb piir, millest ühele poole jäi filoloog, kes otsis enda poolt tekstina määratletud fenomeni tähendust, teisele poole aga filosoof, kelle jaoks tekst ja maailm olid üheks saanud "isetekkelises logoses" — kultuuris.

Tõlkinud **Ingrid Velbaum-Staub**

²⁴ Ю. М. Лотман, Культура и взрыв, lk 176.

²⁵ Ю. М. Лотман, Культура и взрыв, lk 264.

²⁶ Ю. М. Лотман, Культура и взрыв, lk 257.

²⁷ Ю. М. Лотман, Культура и взрыв, lk 258.

²⁸ Ю. М. Лотман, Культура и взрыв, lk 270.

